

آب در فرهنگ، هنر و معماری ایرانی

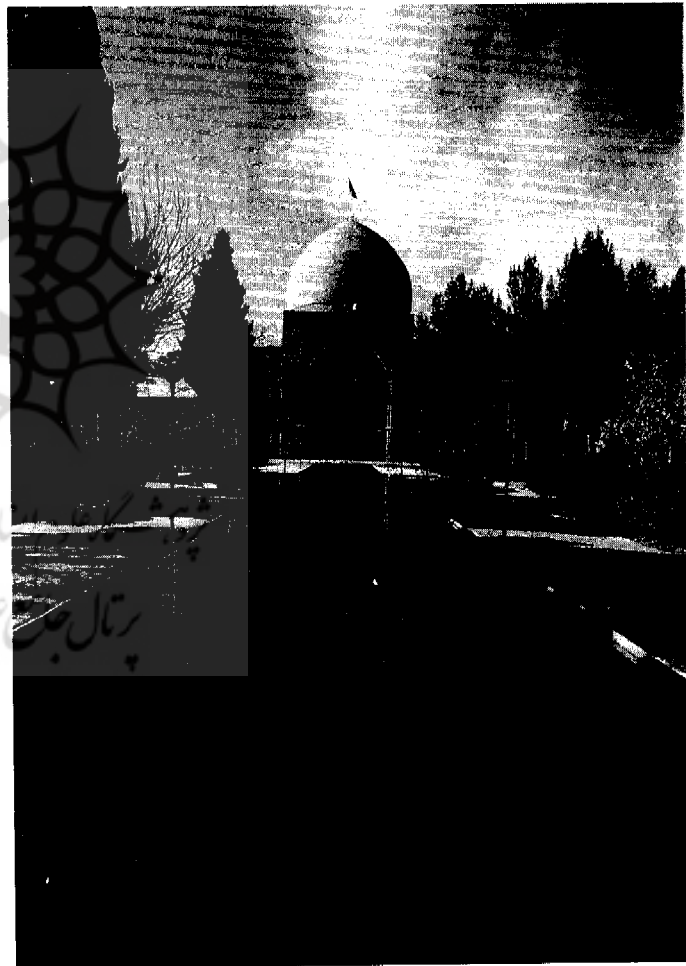
محمدباقر خسروی

الف: امر مقدس چیست؟

برای پاسخگویی به این پرسش که تجلی امر قدسی در طبیعت چگونه است و چگونه در فرهنگ آدمیان جای می‌گیرد باید جست و جو و پژوهش‌های عمیقی در نگرش‌های اسطوره‌ای یک قوم نسبت به طبیعت پیرامون آن کرد. اصولاً در ادیان گذشته طبیعت در نزد اقوام پیشین جایگاه والایی داشته است. عناصر و مجموعه‌های فرهنگی مختلف، بدون ارتباط با یکدیگر نیستند و جز در کنش متقابل با یکدیگر، معنای خود را آشکار نمی‌کنند. در این میان مفاهیم گاه متضاد و غیر همگون با فرهنگ‌های مختلف هنگام ورود به یک فرهنگ در نظام ارزشی آن هضم گردیده و با آن همساز می‌گردد.

تحلیل پدیده‌های قدسی در نزد اقوام گذشته نقش مؤثری در فرآیند توسعه یک جامعه دارد و می‌تواند در جهت‌گیری‌ها و اهداف برنامه‌ریزان امور مختلف مؤثر گردد. «در فرهنگ‌های سنتی، هنوز سلطه بر جهان وجود ندارد، لیکن طرح‌ها و تصورات متنوع و هماهنگی برای توافق و انطباق با جهان و روابط معادله‌ای وجود دارد. «امر قدسی» سومین اصطلاح (دو اصطلاح دیگر طبیعت و انسان هستند) است که فرایند توافق با جهان از طریق توسل به آن انجام می‌شود.^۱ با نگاهی عمیق‌تر به فرهنگ و نوع زندگی پیشینیان درمی‌یابیم که نوع نگرش انسان پیش از مدرن نسبت به طبیعت نگرشی دینی بوده و انسان آن عصر نوع رابطه خود را با جهان پیرامون خود و نسبت برقراری این رابطه را دین قرار داده است.^۲

اگر چه ممکن است مصادیق اشیاء زمان‌ها و مکان‌های مقدس از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت کند، اما بعید است که فرهنگی هیچ‌گونه تمایزی با این امور نداشته باشد.^۳ چرا که اکثریت قریب به اتفاق انسان‌ها در فرهنگ‌های شناخته شده دارای تجربیاتی مذهبی هستند و «برای کسانی که دارای این تجربه

مذهبی اند تمام طبیعت دارای استعداد آشکارسازی خود به منزله قدوسیت کیهانی است.^۴ به همین دلیل انسان پیش از مدرن تمام امورات پیرامون خود را به عنوان تجلی خداوند و به نوعی مقدس می‌انگارد. برای او «مقدس با هستی اشباع شده، قدرت تقدس به معنای واقعیت و در عین حال تداوم سودمند بودن است».^۵

نوع برخورد انسان با اشیاء مقدس نیز قابل توجه است. او به هیچ روی به این اشیاء مقدس از دید مادی نمی‌نگرد بلکه به آن با دیده احترام برخورد می‌کند.^۶ در فرهنگ ایرانی نیز اشیاء مقدس واجد معیارهای مخصوص هستند.^۷

ب: نقش آب در فرهنگ ایرانی

یازده کرده رام پشت با جمله «من می‌ستایم آب را... شروع می‌شود»^۸ و آبان پشت با جمله آب بی‌آلایش مقدس اردوی...^۹

نگرش ایرانیان از دیرباز نسبت به آب موجودیت مقدس بوده است. آب در فرهنگ ایران از جمله ۴ عنصر اصلی تشکیل دهنده این جهان است.^{۱۰}

آب در آیین زرتشت مقدس است، پس از اسلام نیز حرمت خود را حفظ می‌کند. به خصوص با رواج تشیع و عمومیت یافتن امر عزاداری و روضه‌خوانی، تکرار مداوم وقایع تاریخی صحرای کربلا و تکیه خاصی که در آن وقایع به موضوع ممانعت رسیدن آب به خاندان امامت، آب حداقل برای خوردن به صورت رایگان بوده است.^{۱۱} یا به گونه‌های متفاوت در کوچه و بازار شهر عامل یادآوری مسایل مهم شده است.^{۱۲} در فرهنگ عامیانه ایرانی آب و نمک مهر فاطمه زهرا(س) است و نباید آن را از کسی دریغ کرد^{۱۳} و حتی نباید از دشمن خود نیز دریغ داشت زیرا عملی بوده که شمر با اهل بیت کرده است. در صحرای کربلا نیز شهادت حضرت ابوالفضل به واسطه رساندن آب به تشنگان بوده است.^{۱۴} در اسلام نیز آب به عنوان مایه آفرینش مطرح است.^{۱۵}

از پیامبر (ص) نقل شده است که فرمودند: «المسلمون شركاء في ثلاث في الماء، والكلاء والنار»^{۱۶} آب را به حکم شرع جز در شرایط خاص نمی‌توان خرید و فروش کرد و فقط مجرای آب و حق استفاده از آن قابل فروش می‌باشد منشأ این حکم روایتی است از رسول‌الله که در آن نقل شده است. «الخص رسول الله (ص) عن بيع الماء... صاحب چشمه و یا کاریز و چاه و نهر نمی‌تواند در دادن آب به مسافر و یا گله ابا و رزدا، اما کسی هم نمی‌تواند بدون اجازه قبلی او آن را به مصرف برساند».^{۱۷}

«اگر در موات چاهی کند از بهر ملک را تا آب پدید نیاید ملک او نشود، چون آب برآمد، چاه ملک او شود، اما آبی که چاه برآید یا از چشمه که در ملک کسی باشد برآید، ملک نباشد. چون در حوض کنند آنگاه ملک گردد. و آب چاه که از حاجت او بسر آید، تشابه از مواشی دیگران بازداشتن و عوض نشاید استدن از بهر آن و روا باشد از زمین و کشت دیگران بازداشتن و او نیز آن باشد که باز ندارد».^{۱۸}

از سوی دیگر هر عملی که معنای آن بی‌احترامی و خوار و خفیف کردن آب باشد طبیعتاً زشت و کفرآمیز است. یکی از اعمالی که می‌تواند چنین معنایی را داشته باشد، ریختن و پاش کردن و دور ریختن آن است. آلوده کردن آب با اشیای پلید و همراه کردن آن با اشیای نامقدس نیز همین معنا را خواهد داشت.^{۱۹} «آب و نمک مهریه حضرت فاطمه (س) است و به همین دلیل باید از آلودن آن پرهیز کرد... فرشته و ملائکه از کسی که در آب تف کند قهرشان می‌آید... ملائکه، آب‌های دنیا را غربال می‌کنند و اگر در آن آشغال و زباله ببینند به کسی که آنها را در آب ریخته نفرین می‌فرستند».^{۲۰}

روزهای جمعه هر آبی که روی زمین جاری است به بهشت می‌رود به همین سبب جمعه‌ها شستن رخت و ریختن کثافات در آب جاری معصیت دارد. «اگر روز جمعه از رخت شستن ناگزیر باشند، باید یک تکه از

رخت سیدی را هم قاطی رخت لباس خود کنند.»^{۲۱}
در فرهنگ‌های اساطیری ایران هم آب مایه جاودانگی یا روئین‌تن تنی آدمی می‌شود.^{۲۲}
«چشمه‌ای است در ظلمات... و سلطان سکندر به طلب آن در ظلمات رفت و خضر و الیاس که پیش او بودند در آن چشمه رسیده آب بخوردند و باز خدای تعالی [چشمه‌ها را] از چشم ایشان مخفی گردانید، و اسکندر از آن بی‌نییب و ناامید بازگشت.»^{۲۳} جالب آن است که نوشیدن این آب به واسطه‌ای چشمه‌ای است و هر که خواهان به فیض رسیدن از این آب است باید در چشمه آن غوطه خورده و یا از آن بنوشد
شگفتی نبود که آب حیوان گهر

کند ماهی مرده را جانور
شگفت اندر آن ماهی مرده بود

که بر چشمه زندگی ره نمود
نظامی گنج‌های
احترام زیاد از حد و یا حتی پرستش آب روان
آبگیر که در ادوار پیش از تاریخ معمول بوده، در دوران‌های بعد منسوخ نگردید. در زمان ساسانیان، فرمان‌روایان محل خاصی را بر می‌گزیدند تا اعتقادات مذهبی و شرح پیروزی‌های خود را بر روی سنگ‌های عظیم نقش کنند. در هر یک از این محل‌ها آبگیری که از چشمه سراریز می‌شد، در پای بدنه سنگ ایجاد می‌کردند.^{۲۴}

پ: جمع عناصر مقدس در هنر و معماری ایران
دکتر مرتضی فرهادی می‌نویسد: اشیاء و موجودات مقدس، برخلاف قانون آهن‌ربایی در فیزیک که قطب‌های هم‌نام، همدیگر را دفع و قطب‌های ناهم‌نام همدیگر را جذب می‌کنند. غالباً همدیگر را جذب کرده و در نتیجه در اغلب آیین‌ها، سوگ‌ها و سوره‌های مهم و در زمان‌ها و مکان‌های مقدس دو یا چندتایی از آنها در کنار هم ظاهر می‌شوند و گاه مجموعه شگفت‌آوری از اشیاء مقدس

تاریخی و ماقبل تاریخی گرد هم می‌آیند،^{۲۵} اگر چه ممکن است تنها مهم‌ترین و غالباً رسمی‌ترین و تازه‌ترین آنها به چشم آمده و مابقی در سایه قرار گیرند.^{۲۶}

در هنرهای ایران به خصوص نگارگری، قالی‌بافی و معماری، می‌توان مجموعه گردهم آمده‌ای از عناصر مقدس (خواه طبیعی و یا اسطوره‌ای، مذهبی و...) را به وضوح مشاهده کرد. نگارگری‌ها، معماری، قالی‌بافی، کاسه، بشقاب‌ها، قاشق‌های چوبی و منبت‌ها، جام‌ها، پرده‌ها، قلم‌کارها و... همه و همه شاهد این مدعا هستند.^{۲۷}

۱- آب در نگارگری ایرانی:

پیش‌گام مطالعه طبیعت سازی در نگارگری ایران، استاد فقید دکتر مهدی بهرامی است که به بهانه سفالینه‌های زرین‌فام گرگان، تحلیل سنجیده‌ای از آن ارائه کرده است. بنابر این «مطالعه نگارگری ایران در سده‌های نخستین و میانه اسلام از طریق نقش‌ها بشقاب‌های سفالین مینایی و زرین‌فام سده‌های ۵ تا ۷ میسر می‌گردد»^{۲۸} با جست و جو در نگارگری ایران و همچنین بررسی عناصر مقدس در میان آنها، درمی‌یابیم که مجموعه‌ای از عناصر مقدس طبیعی و... در نگارگری‌های ایران گردهم می‌آیند، و این امر به‌خصوص پس از تأثیر هنر چینی بر روی نگارگری ایران، به وضوح در آثار بعد از آن مشاهده می‌شود، که از آن جمله می‌توان به آب و سرو از عناصر مقدس فرهنگ چینی و ایرانی اشاره کرد.

عوامل طبیعی که طرح آن در ادامه شیوه ساسانی است، چنین خلاصه می‌شود،

(۱) جوی آب روان یا حوضچه‌ای در پایین صفحه، که اطراف آن با قلوه سنگ‌هایی محصور شده است و گیاهان لطیف در اطراف آن با قلوه سنگ‌هایی محصور شده است و گیاهان لطیف در اطراف آن روییده است.

اغلب یک یا چند ماهی نیز در آن شناور هستند و موج‌های آب نیز به سبک ساسانی است.

۲) درختان شبیه شمشاد یا سرو، یا درختان با میوه‌های کوچک قرمز گاهی صحنه را پر می‌کنند، یا آنکه محور تقارن را می‌سازد. گیاهان استلیزه کوچک نیز برای پر کردن صحنه با شیوه کاملاً تزیینی نقش شده است.

۳) آسمان بنا بر شیوه ساسانی بخشی از یک دایره است که در بالای صفحه نقش می‌شده ولی در بشقاب‌های مینایی یک سایبان آن را مشخص می‌سازد.

۴) کوهستان نیز مرکب از صخره‌های بلند و نوک تیز است و طراحی با قلم مشکی و ضخامت ثابت انجام می‌گرفته و ترکیب‌بندی آن نیز روی یک خط مستقیم است.^{۲۹}

در طراحی فضای باغ در نگارگری‌های ایرانی و یا یک دورنمای طبیعت از درون یک پنجره است که یک نمونه اولیه آن در شاهنامه معروف به دموت در مجلس ملاقات اسفندیار و گشتاسب ملاحظه می‌شود.

سده‌های نهم هجری عصر طلایی هنرهای کتاب‌سازی در ایران است. این دوران نگارگری بیش از دیگر هنرها متحول گردید.^{۳۰} در این دوران آب که در گذشته به یک حوض و برکه جویی در پایین صفحه بود و اکنون طرح دیگری نیز به آن اضافه شده و آن یک نهر یا جوی آب است که به شکل مارپیچ صحنه را طی می‌کند و رنگ نقره‌ای نیز برای آن انتخاب می‌شود. و زمین همیشه دارای یک پوشش گیاهی است و بیابان با بوته‌های کوچک خار و دشت و مرغزاری با رنگ‌های منظم به دقت از روی طبیعت ترسیم می‌شود.^{۳۱} در برخی از آثار نگارگری ایرانی در مکتب هرات، با توجه به اصل تقارن و تضاد در پس زمینه درختان تنومند و درختان شکوفه‌دار را متقارن می‌ساختند، در اصل تضاد یک درخت پر شکوفه ناپایدار را در کنار سرو همیشه سر بلند قدار می‌دانند. یا تنه خشک درخت را در کنار درخت کاج یا درختان با برگ‌های انبوه را در کنار

درختان تبریزی با برگ‌های پراکنده نشان می‌دهند.^{۳۲} دکتر سیدحسین نصر در این نوع چشم‌انداز طبیعت خاص مکتب هرات یک «دید عرفانی را شناسایی می‌کند».^{۳۳}

۲- آب در معماری ایران

به‌طور کلی ایجاد آب انبار و سقاخانه در مناطق خشک و یا کم آب همیشه عملی در شمار خریدن [نعمات] بهشت شناخته می‌شود.^{۳۴} و به عبارت دیگر «همه فعالیت‌هایی که به مسأله آب مربوط می‌شود به نام حضرت ابوالفضل صورت می‌گیرد و سقاخانه‌ها اغلب کتیبه‌هایی دارند که بر آب ابیاتی در تذکر خاطره شهادت آن حضرت است»^{۳۵}

در روستای قهستان سیرجان برای کسی که خاک روبه در آب قنات بریزد عاقبت شومی پیش‌بینی می‌شود اگر بچه‌ای از سر بازی گوش و یا شیطنت در آن قنات ادرار کند شدیداً تنبیه می‌شود.

در سمنان اساس شکل‌گیری محلات پنج‌گانه آن بر اساس استخرهایی است که در بیرون شهر کار آب‌رسانی به محلات را به عهده دارند و برای مراقبت از آبی که وارد این استخرها می‌شود عده‌ای نیز مشغول به کار هستند و از ورود حتی سنگ‌ریزه‌ای به داخل آب‌های آن استخرها شدیداً جلوگیری می‌کنند.^{۳۶}

در بسیاری از مساجد ایران رشته آب‌قناتی مخصوص آنها حفر شده و مسیر آب حوض میانه آن را اشباع می‌کند، عبور این آب پس از حوض به محلات و باغ‌های اطراف آن است، این آب‌ها برای پر شدن آب انبار محلات و مزارع می‌باشد، بنیان این‌گونه آب‌ها معمولاً عواید حاصل از آبیاری مزارع که به واسطه این آب‌ها انجام می‌شود را وقف مسجد می‌کنند.^{۳۷}

۳- آب و باغ ایرانی

«در ایران پیش از اسلام باغ‌های چهارگوشه‌ای که

حول مرکزی درونی شکل می‌گرفتند از نوعی قداست برخوردار بودند^{۳۸} این باغ‌ها که نمادپردازی راز آشیانه بی‌واسطه‌ای داشتند، از برجسته‌ترین انواع هنر سنتی پیش از اسلام در ایران هستند، که بعدها نیز به صورت نمونه و الگویی برای باغ ایرانی، و از این طریق باغ‌های اسپانیایی و مغولی درآمدند، قالی هم باید در کنار باغ ایرانی و در مقوله هنر سنتی جای گیرد. این قالی‌ها به مرکزی باطنی نظر دارند که تداعی گر بهشت می‌باشند.^{۳۹}

کشاورزی و باغ‌سازی در کیش و آیین ایران قدیم با قرب و منزلتی روشن و مؤکد توصیه شده است.^{۴۰} نقش گیاهان و درختان در دیواره‌های تخت‌جمشید و آثار آبیاری در بخش‌هایی از آن گفتارهای خشایار مبنی بر آنکه در تخت‌جمشید باغ‌هایی را که نامش را (پارادیس خوانده است) تصدیق می‌کند.^{۴۱} ایرانیان معتقد به فرشته‌ای مقدس به نام «اوروزا» بودند که صدمه زدن به گل و گیاهان موجب خشم و ناراحتی او می‌شد («امر داده» نگهبان باغ و گیاهان).^{۴۲} چون آب وسیله اساسی ایجاد باغ در ایران است، منبع آن در این زمینه حایز اهمیت می‌باشد.

بر روی بعضی از کاسه‌های سفالین نقش آبیگرهایی دیده می‌شود که اطراف آنها را درخت احاطه کرده است و برخی دیگر دنیا را نشان می‌دهد که به چهار قسمت تقسیم شده و گاهی آبیگری هم در وسط آن مشاهده می‌گردد. «این نوع طرح متقاطع که در آن یک محور ممکن است از محور دیگری درازتر باشد. به صورت طرح نمونه باغ‌های ایران در آمده و نام چهارباغ بر آن اطلاق شده است.»^{۴۳}

ایرانیان از دیرباز در کشف آب مهارت‌های فوق‌العاده‌ای داشته‌اند. و برای تأمین آب برای باغ‌ها از «دولاب و چاپ»^{۴۴} آتشفشان،^{۴۵} قنات و کاریز، بندها، پلبندها، برکه‌ها، آب انبارها، بخش آب‌ها، و

ناسمان‌ها،^{۴۶} استفاده می‌کردند»

به عنوان مثال: باغ دولت‌آباد یزد از قناتی به طول ۶۰ کیلومتر سیراب می‌شده است و وقف‌نامه‌ای مفصل دارد.^{۴۷} متأسفانه بعدها قنات این باغ را می‌بندند و اجازه ورود آب آن را به شهر نمی‌دهند و برای تأمین آب حوض‌های آن از آب چاه استفاده می‌کردند. در شهر اصفهان «مادی‌ها» عهده‌دار انتقال آب زاینده رود به باغ‌ها هستند.^{۴۸}

باغ گلشن طبس به وسیله چشمه‌های متعدد آب یاری می‌شود. در این باغ، آب از سویی وارد باغ می‌شود و مازاد مصرف آن از سوی دیگر خارج و مورد استفاده‌های مختلف قرار می‌گیرد.

بر بالا دست باغ فین کاشان بخشاب پر ارزشی فراراه چشمه سلیمانی، عهده‌دار تقسیم درست و عادلانه آب است.^{۴۹} آب فین در بین مردم منطقه ضرب‌المثل است. به خاطر روشنایی کم نظیرش در کویر خشک مظهر پاکی است و نماد صافی، و آن را به حضرت سلیمان نسبت می‌دهند مردم عقیده به درمان با آب فین دارند.^{۵۰}

هنرمندان ایرانی همواره سعی داشته‌اند که باغ به نوعی آینه بهشتی بر روی زمین گردد از این‌رو برای ایجاد نوعی همگون در طراحی باغ و بهشت هستند. آنان سعی می‌کردند تا به طراحی باغ آرامش و ملکوت بهشت را در سایه درختان بلند و موج و آن‌چنان سبز که به سیاهی می‌زند و جوی‌هایی که در زیر درختان روان است، همانطور که در وصف قرآن کریم^{۵۱} در وصف بهشت آمده، احساس نمایند.

در تفسیر ابوالفتوح رازی، اشاره ظریفی به روان بودن جوی‌های بهشت بر روی زمین شده است «جوی بهشت بر روی زمین رود و در شکاف نباشد چون جوی‌های دنیا»^{۵۲}

به همین دلیل نوع تقسیم‌بندی آب و روان شدن در باغ ماهرانه انجام پذیرفته است.

در باغ فضای مستطیل شکل ساده‌ای با دیوار و ساختمان محصور می‌شود به طرز ساده‌ای خیابان‌بندی شده است، آب در آن گردانده شده و با بدنه وزینی از درختان سرو در آن فضاها را محصور ایجاد شده است.^{۵۳}

شبکه‌های هندسی آبی را به داخل ساختمان‌ها می‌برد و در میانه یورت‌ها و گشایش فضاها، با وسعتی مناسب و متناسب، بازتاب آسمان و درختان و تصویر و نقوش پوشش را فرادید بینندگان می‌گستراند.^{۵۴} عمدتاً در معماری باغ‌های ایران سعی شده است علاوه بر آن که آب بیهوده مصرف نگردد به صورت‌های گوناگون در سطح زمین ظاهر شده و حتی ایجاد صدا نماید، هنرمند ایرانی برای این کار آب را در جوی‌ها، آبشیره‌ها، آبگردان‌ها^{۵۵}، فواره‌ها، و جوشگاه‌ها^{۵۶} گردانده و به وسیله شیب - حرکت - صدا مرطوب‌کنندگی آن را افزایش می‌دهد حتی در باغ‌هایی مانند بهشهر که آب فراوان در آن موجود بوده است. سعی شده که به نحوی با آب بازی‌های زیبایی صورت پذیرد.

اگر باغ مسطح هم باشد آب‌نماهای خیلی کم شیب ایجاد می‌کردند و مانند باغ‌فین کاشان، و اگر شیب‌دار بودند، مثل باغ شاهزاده یا باغ تاج نظیر به صورت آبشار درمی‌آمدند. در این موارد از سینه کبکی استفاده می‌کردند تا آب را بیشتر نشان داده^{۵۷} و تراش سنگ در سینه کبکی باعث ایجاد موج طبیعی در آب شده است. این نمونه‌ها در باغ چهلستون بهشهر - قدمگاه نیشابور و دولت‌آباد یزد موجود بوده است.

حوض و استخر در باغ‌های ایران و حتی در هر یک از خانه‌های ایران دارای اهمیت زیادی است. اندازه آنها از مساحت تقریباً یک دریاچه تا حوضی بسیار کوچک به شکل راست گوشه که در فضای خانه محقر یک روستایی دیده می‌شود متفاوت است. غالباً حوض یا استخر را در یکی از محورهای اصلی فضای خانه یا

باغ احداث می‌کردند به طوری که طول حوض یا استخر در امتداد طول فضای منزل یا باغ قرار بگیرد. و برای آنکه هنگامی که حوض و یا استخر در امتداد طول فضای منزل یا باغ قرار بگیرد و برای وقتی که حوض یا استخر پر از آب می‌شود مقدار زیادی از آن طبق اصل جاذبه زمین به بیرون سرازیر شود در ساختمان آن شیب مختصری می‌دادند.

در باغ‌های ایران برای حوض کم‌تر شکل آزاد دیده شده است. بلکه «شکل‌هایی» بر اساس راست‌گوشه و دایره اکثریت دارد^{۵۸} از علائم مشخص و برجسته دوران صفویه در اصفهان، احداث حوض‌های پاشویه دار است، بعضی از آنها دارای چهارپاشویه بوده که هر یک را زیر دیگری تهیه می‌کردند.

فواره‌های آب را در حوض‌های داخل و خارج از خانه احداث می‌کردند آب این قبیل فواره‌ها به وسیله یک لوله سربی تأمین می‌گردیده است. سیاحی که از باغ تحت شیراز دیدن کرد در یادداشت‌های خود می‌نویسد: «هنگام بازدید از باغ مزبور میزبان وی شائق بود که از آب‌های جهنده طرح‌هایی به وجود آورد. بعضی مواقع یک سیب سرخ را در میان آبی که از فواره بیرون می‌جهید قرار می‌دادند که این سیب همواره در دهان فواره بالا و پایین می‌رفت».^{۵۹}

در عالی‌قاپو، واقع در اصفهان، فواره‌ای در یک ایوان بدون سقفی در طبقه چهارم تعبیه کرده بودند که «طبق تقریرات یکی از سیاحان، آب آن به وسیله یک گاو بالا می‌رفته است».^{۶۰}

تناسب نما و استخر در باغ‌های مختلف فرق می‌کرده است.^{۶۱} مثلاً اگر جلوی کوشک استخر بود استخرها را معمولاً به اندازه‌ای می‌ساختند که محور طراحی در اطراف آن برای نشستن باقی می‌ماند حوضخانه‌ها را معمولاً هشت و نسیم هشت می‌ساختند.^{۶۲} در ساخت حوض کاری می‌کردند که ضلع کوچک هشت و نیم هشت یک حوض هشت

ضلعی بسازد.

در زیر بادگیر باغ دولت آباد یزد که خود بادگیر به صورت هشت وجهی است حوض طوری قرار داشته که هشت ضلعی و اطراف آن فضایی برای شستن است.

گیاهان باغ

«حفظ برخی گونه‌های نادر و جهش یافته و یا معمولی گیاهان و درختان مقدس به طور اخص و حفظ نسبی مراتع و جنگل‌ها تا نیم قرن پیش در جامعه ایرانی و جهان به طور اعم مربوط به این باور بوده است.»^{۶۳}

حفظ درختان عظیم «کنت وود» در میان سرخ‌پوستان قوم «هیداست» حفظ درختان نارگیل در میان اقوام «وینکا» در شرق آفریقا، حفظ درختان سرو در چین باستان حفظ درختان کز در میان اعراب عربستان و بسیاری از گونه‌های معمولی و یا نادر در گیاهان، درختچه‌ها و درختان در میان ایرانی‌ها از این نمونه هستند»^{۶۴}

چنان که گفتیم عناصر مقدس گاهی گردهم می‌آیند، و باز همانطور که گفتیم، آب و گیاه از ایران باستان نزد ایشان بسیار با اهمیت بوده است. و باغ به صورت عینی نمونه‌ای از گردهمایی از عناصر مقدس است.

آب و گیاه به معنای قدسی خویش مفاهیمی مذهبی را با خود به همراه دارند از دیرباز ایرانیان به گیاهان به دیده احترام می‌نگریسته‌اند گیاهانی چون -انجیر، خرما، سرو، بید، انار و... که حتی در برخی از آنان آثار سفالینه به دست آمده و یا در کتیبه‌ها و نقش برجسته‌های هخامنشی نمودار شده‌اند که از جایگاهی روحانی برخوردار بوده‌اند.

برای گرد آمدن آب و گیاه در باغ، در خیابان آب‌نما میان کرت دو طرف، دالان سر پوشیده‌ای از درختان را می‌ساختند.^{۶۵}

نوع درخت یا گیاهی که در باغ‌های ایران مورد استفاده قرار می‌گرفته برحسب اقلیم آن منطقه بوده

است. به عنوان مثال در خوزستان، درختان نخل و مرکبات را می‌کاشتند و دیگر مناطق از بید، سرو و کاج استفاده می‌شده است.^{۶۶} و این خود نمونه‌ای از اصل پرهیز از بیهودگی در طراحی معماری ایران است.^{۶۷} درختان همیشه سبز بیشتر انواع کاج و سروند؛ گاه یک سرو، یک کاج و یک درخت خزان‌داز برای جلوه باغ کاشته می‌شده است.^{۶۸}

در باغ ارم شیراز میان آسه طولی اختصاص به روی درختان سرو شیراز دارد.

اگر در مقطع طولی خیابانی را رسم کنیم، نشان می‌دهد که در این خیابان‌ها که مثلاً یک سرو، یک کاج و به نوبت کاشته می‌شدند، دالان‌های زیبایی به وجود می‌آمد که در دو طرف آن معمولاً یک سرو مقابل سرو و یک کاج مقابل کاج و یک چنار در مقابل یک چنار قرار می‌گرفته است.

بیدها را معمولاً جایی می‌کاشتند که آب زیاد باشد، مثلاً مظهر آب، خیابان‌های فرعی هر کدام با خیابان‌بندی به صورت پشته یا مرز داشتند و در محل تقاطع مرزها که توسط قطعات مربع شکل بوده گاه درخت سایه‌دار می‌کاشتند تا مزاحم درخت‌های دیگر نشود.

در جاهای خشک و بی‌آب در کرت‌های اطراف خیابان‌های اصلی معمولاً انار در شهرهای نسبتاً خشک در قطعات عقب‌تر، معمولاً درختانی نظیر سیب، آلو زرد،... گل‌ها را معمولاً در پای درخت‌ها می‌کاشتند.^{۶۹}

کوتاه سخن آنکه، در باغ ایرانی، عنصر تقدیس شده آب، به عنوان محور و مرکز طراحی در حوزه مرکزی باغ می‌باشد و عناصر گیاهی دیگر به عنوان عناصر مقدس طبیعی گرداگرد آن در طول مسیری که آب طی می‌کند حلقه زده‌اند. و از آنجا که آب منشأ مبداء هستی است و این موضوع در بسیاری از روایات و آیات تأیید گردیده، هنرمند ایرانی، سعی در آن داشته

است که با این گردهم آوری عناصر مقدس (حول آب) تجلی مکانی مقدس را بر روی زمین که یادآور بهشت برین است، در ذهن تجربه گر فضا به وجود آورد.

پی نوشت ها:

- ۱ - زرژ بالانید - «دیدگاه انسان شناسی نوین درباره تغییر امر قدسی در جوامع سنتی - ترجمه هوشنگ فرهیخته نامه فرهنگ ویژه تهاجم و تبادل فرهنگ - ش ۲۹ بهار ۷۷ ص ۱۴۷
- ۲ - درباره مفاهیم فوق نگاه کنید به:
- ریون آرون، مراحل اساسی اندیشه در جامعه شناسی - ترجمه باقر بهرام، سازمان انتشارات آموزشی انقلاب اسلامی
- ملکم هیلتون، جامعه شناسی دینی - ترجمه محسن نلانی - تهران ۱۳۷۷ - مؤسسه فرهنگی انتشاراتی نیان
- ویل دورانت، تاریخ فلسفه - ترجمه عباسی زریاب خوبی - تهران ۱۳۵۱ - شرکت سهامی کتاب ها میدی
- ۳ - به عنوان مثال تجلی طبیعت در دو فرهنگ اسلامی و مسیحی به گونه ای متمایز متجلی شده اند، اما هر دو در استفاده از طبیعت جهت رسیدن به اهداف دینی خود بهره فراوان می جوید
- نکا به محمد مددپور - حکمت معنوی و ساحت هنر - انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۴ - میرجادالیا - مقدس و نامقدس - ترجمه نصرالله زنگویی - تهران ۱۳۷۵ - انتشارات سروش - ص ۵۰
- ۵ - همان ص ۵۰
- ۶ - به نظر آرون ریون: تنها اشیاء غیر مقدس هستند که انسان در برابر آنها به شیوه اقتصادی رفتار می کنند، - همان منبع ص ۵۰
- ۷ - مرتضی فرهادی در مورد معیارهای اشیاء مقدس در ایران می نویسد:
این اشیاء واجد معیارهای زیر هستند.
الف - مهم ترین مشخصه های شیء مقدس حداقل در ایران این است که همچون اشیاء و عناصر معمولی قابل قیمت گذاری و گاه گنجاندن در قالب های کمی (همچون شمردن، وزن و یا انصاف صفاتی کمی دیگر) و فروش نیستند، با اعمال چنین رفتاری نسبت به آنها مشروع بوده و با تمهیداتی اجرا می گردد. این تمهیدات نشان می دهد که بنابر اصل بقای نابار در گذشته کاملاً ممنوع بوده اند.
ب - داد و ستد شیء مقدس همراه تمهیدات اندیشه شده فرهنگی است، همچون مبادله و معاوضه شیء مقدس با خودش یک شیء و با شیء مقدس دیگر.
ب - افزون بر فروش، حتی قرض دادن شیء مقدس مشروط به تمهیدات بوده است.
ث - جبران هدیه دادن و هدیه گرفتن با اشیاء مقدس بوده است.
ج - شیء مقدس عامل دعا، نفرین و موضوع سوگند می باشد و به

آن قسم خورده می شود.
ج - هر کاری که معنای آن کوچک و خوار کردن، غیر مقدس شماری آن - تلقی شود ناروا شمرده می شود.
ح - اغلب در هنگام بستن پیمان، جشن ها، و آیین های مهم سوگ و سور حضور دارند و گاه عامل انعقاد پیمان بوده اند.

خ - اشیاء مقدس غالباً همدیگر را جذب کرده و دوتایی و چندتایی در آیین های مهم و مکان ها و زمان های مقدس ظاهر می شود و گاه این گردهم آیی و نشینی به شکل شگفت آوری درمی آید. اگرچه گردآوری و چیدن آنها - حداقل در زمان حاضر - آگاهانه و دانسته نبوده باشد.

- مصادیق... ص ۱۷، ۸ - یشت ها - گزارش پورداود - ص ۱۵۳ - ۱۴۵

۹ - یشت ها - ج ۱ - ص ۲۳۳، ۱۰ - محمد بن احمد طوسی می نویسد:
آفریدگار آسمان ها را شگفت آفرید، از بخار آب - زمین ها را کف آب را کوه ها را در موج آب عجایب المخلوقات ص ۳۷.

۱۱ - کتاب کوچه - تهران ۱۳۵۷ - انتشارات مازیار - ص ۱۵.

۱۲ - بالای سقاخانه هایی که به یاد عطش ابي عبد... الحسين عليه السلام آب می نوشیدند این شعر محنتم را نوشته بودند آب را هم مضایفه کردند که کوفیان خوش داشتند حرمت مهمان کربلا همچنین می توان به نقش سقاخانه که در ایام عزاداری به آب رسانی مشغولند اشاره داشت و...

۱۳ - صادق هدایت - نیرنگستان - تهران ۱۳۵۶ - انتشارات جاویدان - ص ۶۶، ۱۴ - احمد شاملو - همان - ص ۱۵.

۱۵ - و جعلنا من الماء کل شیء حی - سوره انبیاء

۱۶ - مجهول المؤلف - بحر افوائد - به کوشش محمد تقی دانش پژوه - تهران ۱۳۴۵ - بنگاه ترجمه و نشر کتاب - ص ۱۵۸ و همچنین - کتاب وسایل شیعه تألیف محمد بن حسن بحرالعالمی - چاپ عبدالرحیم ربانی شیرازی - ج ۱۷ ص ۳۳۱

۱۷ - بحر افوائد - ص ۱۵۹، ۱۸ - همان ۱۵۹ - ۱۶۰

۱۹ - لهنون - مالک زارع در ایران - ترجمه منوچهر امیری - تهران ۱۳۴۵ - بنگاه نشر و ترجمه کتاب - ص ۲۸۰ - ۲۸۲

۲۰ - احمد شاملو - همان ص ۱۵، ۲۱ - احمد شاملو - همان - ص ۱۸
۲۲ - پیروان دین مهر چون باور داشتند که مادر مهر در آب از زرنشت، بارور شده زایش او را از میان غنچه های نیلوفر که مانند میوه های کاج است در منتهای زایش باز نموده اند...

- محمد مقدم - درباره مهر و ناهید - انتشارات مرکز ایران مطالعه فرهنگ ها - ۳۷ - ۲۵ ص ۹۵، ۲۳ - فرهنگ آندراج، ج ۱، ص ۱۳. بر روایت روئین تن شدن اسکندر به واسطه نوشیدن آب حیات - اسکندرنامه «کالیستنس» دروغین از تألیفات ایرانی حدود قرن هفتم هجری

- ابوبکر عتیق نیشابوری، قصص قرآن مجید، ص ۲۲۲ و ۲۲۴.

۲۴ - ر. ک دونالد ویلبر - باغ های ایران و کوشک های آن - ترجمه

- مهبین دخت صبا - بنگاه نشر و ترجمه کتاب - تهران ۱۳۴۸
- ۲۵ - به عنوان مثال جهت گردهم آیی مجموعه از اشیاء مقدس در زمان مقدس می توان که سفره هفت سین اشاره کرد «در مراسم تحویل سال ضمن چیدن چیزهای هفت سین از سبزه + آب (عنصر مقدس تاریخی - احمد شاملو - همان ص ۳۹.
- ۲۶ - مصادیق... همان ص ۲۱
- ۲۷ - بر قمقمه سفالی به خط نسخ چنین قالب زده اند.
- آب خوشترم ازباده و می لعن الماء کل شیء حسی
- جام های مسین و برنجین ما که آذینگر موزه هاست، گذشته از آن سراپا نقش و نگاری این چنین دارند، آن چنان که چشم آدمی از دیدن آن سیراب می شود اشعار آن نیز روح را جلا می دهد.
- ۲۸ - دکتر نفیسی، نوشین دخت، چشم انداز طبیعت در نگارگری ایرانی، ویژه نامه نگارگری ایران ص ۲۶
- ۲۹ - دکتر نفیسی - همان ۲۷ - ۲۶
- ۳۰ - همان ص ۳۰، ۳۱ - همان ص ۳۲، ۳۲ - همان ص ۳۶
- ۳۳ - نک به سیدحسین نصر - هنر و معنویت در اسلام ترجمه رحیم قاسمیان - تهران ۱۳۷۵ - دفتر مطالعات هنر دینی - تبئوس یورکهارت - روح هنر اسلامی - ترجمه غلامرضا اعوانی - مجموعه مقالات هنر معنوی - تهران ۱۳۷۲ دفتر مطالعات هنر دینی.
- ۳۴ - احمد شاملو - همان ص ۱۵، ۳۵ - همان ص ۱۵
- ۳۶ - نک محمدباقر خسروی - م ح م مت شهر سمنان - دانشکده هنرهای زیبا
- ۳۷ - نک - لطف الله هنرفر - گنجینه آثار تاریخی اصفهان - مسجد جامع اصفهان.
- ۳۸ - دکتر سیدحسین نصر - همان ص ۷۷، ۳۹ - همان ص ۷۹
- ۴۰ - در روایات ایرانیان است که کورش اولین کسی است که درختکاری را منظم... را دستور داده... جایزه کشاورزی را برپا کرده... و جشن درختکاری را معمول داشته است.
- نک: فرمان کورش به کوشش فرهنگستان ادب و هنر ایران - ۱۳۵۶
- همچنین می گویند منوچهر پادشاه پیشدادی اولین کسی بوده که باغ را ساخته و نام آن را یوستان نهاده است.
- ۴۱ - رلف نارمن شارپ - فرمان های شاهنشاهان هخامنشی که به زبان آریایی (پارسی باستان نوشته شده) - انتشارات دانشگاه پهلوی شیراز - دانشکده ادبیات ۱۳۴۳. ۲۲ - م. فرهادی، همان ۱۵
- ۴۳ - ویلیز - همان ۲۰
- ۴۴ - چاه های حفر شده در مزارع که آب آنها به وسیله چهار بابان و یا دلو بیرون آورده می شد.
- ۴۵ - چاهی که آب از آن فوران می کند.
- ۴۶ - اندامی که بستر مسیر عبور آب از فراز دره و یا گودی است.
- ۴۷ - سازنده باغ دولت آباد در وقف نامه اش نوشته است خدا لعنت کند آن کسی را که قبل از بیرون آمدن آب از این باغ، حتی به اندازه
- سیراب کردن گنجشکی از آن استفاده کند، محصول اینجا وقف بارگاه مولا در نجف است.
- ۴۸ - دکتر لطیف ابوالقاسمی - مقاله ای باغ - جزوی درسی دانشکده هنرهای زیبا، ۴۹ - همان ص ۳۹
- ۵۰ - برای شرح مفصل از تاریخ و سرگذشت باغ فین نک، حسن نراقی - آثار تاریخی شهرستان کاشان و نظنز (انتشارات انجمن آثار ملی ایران، ۱۳۴۸ - ص ۹۳ - ۵۲
- ۵۱ - آیات ۶۲ و ۶۴ از سوره الرحمن، و من دونها جتان - فرو و فروتر از آنها - نزدیک آن دو بهشت - دو بهشت دیگر هست ... و نیز از جمله قسمتی از آیه ۲۵ سوره بقره - جنت تجری من تحت الانهر - بهشت هاست که از آنها جوی ها روان است (ترجمه قرآن کریم از دکتر سیدجلال الدین مجتوی)
- ۵۲ - تفسیر ابوالفتح - ۱۰۲ - به کوشش محمدجعفر باحقی و دکتر محمد مهدی ناصح - انتشارات آستان قدس - ۱۳۷۱ صفحه ۱۷۰
- ۵۳ - محمود توسلی - اصول و روش های طراحی شهری - ج ۱ وزارت مسکن و شهرسازی ۱۳۶۵ - صفحه ۲۷، ۳۵
- ۵۴ - دکتر ابوالقاسمی - همان صفحه ۳۹
- ۵۵ - آبیگری که به وسیله طرح ویژه باعث گردش مکرر آب در خود می شود، ۵۶ - فواره ماندنی است که آب از آن می جوشد و باعث حرکت و گردش حجم آب در سطوح حوض می گردد.
- ۵۷ - پیرنیا - محمد کریم - باغ های ایرانی - آبنادی سال چهارم - شماره ۱۵ - زمستان ۷۳ - صفحه ۴، ۵۸ - ویلیز - همان صفحه ۴۸
- ۵۹ - غزاله روحانی - طراحی باغ و احداث فضای سبز - انتشارات پارت - تهران ۱۳۶۵
- ۶ - ویلیز همان صفحه ۵۰، ۴۹، ۶۱ - پیرنیا - همان ص ۷
- ۶۲ - دکتر محمدکریم پیرنیا - آشنایی با معماری اسلامی - انتشارات دانشگاه علم و صنعت
- ۶۳ - م. فرهادی مصادیق شیر، آب، آتش و سفید مانی در فرهنگ ایرانی - نمایه پژوهش شماره ۷ و ۸ ص ۱۴
- ۶۴ - م. فرهادی - زمینه فرهنگی در منابع طبیعی - فصلنامه جنگل و مراتع - شماره ۱۵ - زمستان ۱۳۷۲ - ص ۳۹ - ۴۴
- ۶۵ - پیرنیا - باغ های... - ص ۷
- ۶۶ - نک - دونالد ویلیز همان صفحه ۴۰ - ۳۱
- دکتر ابوالقاسمی - همان صفحه ۴۶ - ۴۱
- ۶۷ - نک - دکتر پیرنیا - شیوه های معماری ایران - انتشارات علم و صنعت، ۶۸ - نک - دکتر پیرنیا - آشنایی با معماری اسلامی - انتشارات علم و صنعت، ۶۹ - پیرنیا - باغ های ایران - صفحه ۸
- برای مطالعه بیشتر نک
- ویلیز همان
- شاردن - جان سیاحت نامه شاردن - جلد ۸ تهران انتشارات امیرکبیر